

RECENSIES

HANNAH ARENDT

1

Margaret Canovan, *Hannah Arendt, a Reinterpretation of her Political Thought*.
Cambridge, Cambridge University Press 1992, 298 blz., £35.00, ISBN 0 521 41911 5

Voor goed begrip van Hannah Arendts politieke denken kan men thans uitstekend terecht bij Margaret Canovans *Hannah Arendt, a Reinterpretation of her Political Thought*. In 1974 schreef deze auteur reeds een goede inleiding in het werk van Hannah Arendt *The political Thought of Hannah Arendt*. Bijna twintig jaar later stelt Canovan nu dat de belangstelling voor Hannah Arendt weliswaar is gegroeid, maar dat de bedoeling van haar werk nog steeds weinig is begrepen. In dit laatste boek laat Canovan overtuigend zien dat enerzijds de kritiek op Hannah Arendt inderdaad vaak een slag in de lucht is, maar ook dat anderzijds het gepubliceerde werk van haar daartoe aanleiding heeft gegeven. Hannah Arendts denken is immers als het werk van Penelope, die iedere morgen weer ongedaan maakte wat zij 's nacht had geweven. Telkens legt Canovan er de nadruk op hoe complex Hannah Arendts politieke denken is, en dit is terecht en vaak verhelderend.

Wie begint met het zogenaamde hoofdwerk *The Human Condition* heeft een valse start. *The Origins of Totalitarianism* vertegenwoordigt de agenda van Hannah Arendts politieke denken als reactie op de politieke catastrofes uit het midden van de twintigste eeuw. Haar theorie van het totalitarisme staat voor twee dwalingen die elkaar lijken uit te sluiten : enerzijds offerde het de menselijke vrijheid op aan de onverbiddelijke wetten van de natuur (nazisme) of de geschiedenis (stalinisme) en anderzijds huldigde het de opvatting dat alles mogelijk was. Met andere woorden : alles is mogelijk en tegelijkertijd wordt alles gedetermineerd binnen een onvermijdelijk proces. Het is niet de overmaat aan misdaden die het totalitarisme kenmerkt, maar juist deze combinatie van determinisme en menselijke hubris. Hierbij staat de mens zelf op het spel : de onderwerping van de mens aan de onverbiddelijke wetten liquideert zijn vrijheid en de pluraliteit van menselijke individuen.

Haar model van het totalitarisme is niet onweersproken gebleven door historici, maar Canovan maakt duidelijk dat deze kritiek geen afbreuk doet aan het belang van Hannah Arendt als politiek denker. Zij was overigens niet geïnteresseerd in het schrijven van geschiedenis als wel in het presenteren van een model van de politieke mogelijkheden en gevaren van haar tijd. Het opmerkelijke is nu dat haar opvatting van het totalitarisme tevens richting gaf aan de analyse van de moderne maatschappij. Immers het grote gevaar van de moderniteit is dat mensen permanent pseudo-natuurlijke krachten ontbinden die hen met hun beschaving als verworvenheid dreigen weg te vagen. Daarbij dacht Hannah Arendt

in concreto enerzijds aan de ontwikkelingen van de moderne natuurkunde en techniek en anderzijds aan de groei-economie als spil van de moderne maatschappij. Totalitarisme, nucleaire oorlogsvoering en dolgedraaide economische groei zijn waarschuwingen voor wat er gebeurt, wanneer mensen streven naar almacht (alles is mogelijk) en hun eigen grenzen niet erkennen. Hier ontwaart zij een rancune tegen de menselijke condities. Dat is het thema van *The Human Condition*. En dit zogenaamde hoofdwerk is niet de samenvatting van haar politieke theorie met als culminatie de verheerlijking van het handelen. Haar geïdealiseerde versie van de Griekse polis in *The Human Condition* verschijnt in een totaal ander licht temidden van het ongepubliceerde materiaal dat even belangrijk is als haar gepubliceerd werk om de intenties van Hannah Arendt juist in te schatten. Met deze ongepubliceerde manuscripten maakt Canovan voor mij plausibel dat *The Human Condition* niet over politiek als zodanig gaat als wel over fundamentele activiteiten die relevant zijn voor politiek. Met andere woorden: het traditionele beeld van Hannah Arendt die de moderne politiek beoordeelt vanuit een theorie van handelen ontleend aan een idealisering van het klassieke Athene, moeten wij opgeven.

Een aanstoot voor haar lezers is ook Hannah Arendts visie op de verhouding van politiek en ethiek in bijvoorbeeld *Between Past and Future*. Haar standpunt heeft niets te maken met het realisme van de staatsraison, zoals bij Weber voor wie de bron van de morele dilemma's gelegen was in het feit dat geweld het hart van de politiek was. Ook Hannah Arendt wijst de privé-moraal de deur in de politiek. Geconfronteerd met het nazisme zocht zij naar een bolwerk tegen deze barbarij. De enig adequate reactie vond zij in een politiek antwoord: de overeenkomst van burgers om een republiek te stichten, gebaseerd op gelijke rechten voor allen. Haars inziens dient politiek niet gedragen te worden door gevoelens (geweten, goedheid of medelijden), maar door principes die betrekking hebben op de publieke wereld.

Haar ideosyncratische politieke zienswijze deed mensen zich vaak vertwijfeld afvragen waar Hannah Arendt, die zo zeer de nadruk placht te leggen op het realisme in de politiek, het eigenlijk over had. Door Canovans tekening van het landschap van Hannah Arendts '*nieuw republikanisme*' verschijnen haar afwijzing van de waarde van de Westerse liberale democratie, alsmede die van de idee van de soevereiniteit, haar afwijkende concepten van macht, gezag en vrijheid en haar mening over de economische verontreiniging van de politiek in een nieuw licht en in een nieuwe samenhang. Haar nadruk op de pluraliteit van mensen en de publieke ruimte behoort tot de karakteristieke trek van haar denken.

Canovan concentreert zich bij haar herinterpretatie van Hannah Arendt op de vele valkuilen waarin haar interpretatoren — ook Canovan zelf — zijn gevallen. Ik mag mij niet tot dat gilde rekenen, maar ik ben wel met hen in verschillende kuilen gevallen. Voor mij is daarom dit boek het beste dat er geschreven is over Hannah Arendts politieke filosofie en het vormt een stimulans de boeken opnieuw te lezen. Canovans boek is geen samenvatting van Hannah Arendts gehele denken. Het begin *Rahel Varnhagen* en het einde *The life of the Mind* komen nauwelijks aan bod. Ook de meer specifiek filosofische vragen van verwantschap en verschillen met andere politieke denkers en auteurs worden summier aangeroerd. Voor de vraag in welk opzicht zij in het krijt staat bij bijvoorbeeld Heidegger en Jaspers worden wel zeer belangrijke indicaties gegeven. Kritiek op Hannah Arendt wordt

evenwel nauwelijks geleverd. Canovan zoekt haar kracht in de uiteenzetting van Hannah Arendts complexe bedoelingen. Daarin is zij uitmuntend geslaagd.

Pieter TIJMES

2

Maurice Weyembergh, e.a. (red.), *Hannah Arendt en de moderniteit*, Kampen, Kok Agora, 1992, 275 blz., Hfl. 37,50, ISBN 90 391 0033 0

Deze studie verzamelt de referaten die in november 1991 werden gehouden op een colloquium aan de Vrije Universiteit van Brussel in het kader van het Centrum voor de Studie van de Verlichting en van het Vrije Denken. Rond het centrale thema van de moderniteit hebben wijsgeren uit België en Nederland zich in het uitdagende oeuvre van Hannah Arendt verdiept en verschillende aspecten uit dit werk behandeld zodat dit boek een vrij representatief beeld van het denken van de Duits-Amerikaanse filosoof en theoretica van het politieke geeft. Maurice Weyembergh, die voor dit colloquium het initiatief had genomen, zorgt hier voor een dubbele inleiding: eerst een schets van Hannah Arendts levensweg (zodat de lezer die voor het eerste met het oeuvre van Arendt kennis maakt, een biografische introductie krijgt) en vervolgens een grondige uiteenzetting van de basisproblematiek die de thema's van de verschillende bijdragen een passend onderzoeksveld biedt, met name de positie van de mens in de moderne wereld die het technologische denken laat heersen en geen antwoord verschafft op de vervreemding van de mens ten aanzien van de natuur en van zijn natuur.

Hannah Arendt en de moderniteit bevat vervolgens drie hoofdstukken, waarin achtereenvolgens in het eerste hoofdstuk Donald Loose, W.B. Prins (die nog niet zolang geleden promoveerde met een dissertatie over Arendt), Johan Stuy en Jean-Marc Piret het over de politieke en sociale problematiek in het werk van Hannah Arendt hebben. In het tweede hoofdstuk gaan Anne-Marie Roviello, Pieter Tijmes en Hans Achterhuis in op de ontwikkeling van wetenschap en technologie in de moderne wereld. Het derde hoofdstuk is gewijd aan het onvoltooid gebleven werk *The Life of the Mind* met bijdragen van Robert Legros, Marc Van den Bossche, Remi Peeters en Jacques De Visscher. De samenstellers hebben ervoor gezorgd dat elk hoofdstuk met een korte samenvatting aanvangt om de verschillende bijdragen met elkaar te verbinden en wellicht ook om de voeling met de centrale problematiek te behouden. Zoals altijd zijn de bijdragen in kwaliteit ongelijk, maar globaal kan men stellen dat ze van een hoog niveau zijn, hoewel dit — met uitzondering van het opstel van Legros over Arendt en Husserl — niet met zich heeft meegebracht dat de leesbaarheid van het boek wordt bemoeilijkt. Van de lezer wordt wel een inspanning gevraagd; er is echter geen enkele reden waarom dit niet mag.

In enkele bijlagen hebben de samenstellers voor een uitvoerige primaire en secundaire bibliografie gezorgd, gevolgd door een biografische tafel en een personenregister, waarin

opvalt dat Heidegger, Kant en Plato de meest geciteerde wijsgeren zijn (wat in verhouding is met de betekenis van deze figuren in het oeuvre van Arendt) en waarin eveneens opvalt dat de Belg Jacques Taminiaux de meest gelezen en geciteerde commentator is. Deze bundel studies over Hannah Arendt kan men terecht als een aanwinst in de Arendt-*Forschung* beschouwen.

Frank SCHAARSMA

FENOMENOLOGIE

Peter Reynaert, *De onmeetbaarheid van de geest. Husserls project van een fenomenologische fundering van de geesteswetenschappen*. Assen, Van Gorcum, 1992, 174 blz., Hfl. 32,50, ISBN 90 232 2722 0

Van de wegen, die Husserl tot zijn fenomenologische filosofie hebben gebracht, zijn de cartesische, de weg doorheen de psychologie en doorheen een ontologie van de leefwereld de meest gangbare. (cf. I.Kern) Twee wegen blijven daarbij doorgaans op de achtergrond: deze doorheen de praxis en deze doorheen de geesteswetenschappen. Nochtans zijn in het tot op heden gepubliceerde werk van Husserl voldoende aanduidingen aanwezig, die ons op weg kunnen helpen, om de draagwijdte en betekenis met name van Husserls weg doorheen de geesteswetenschappen naar juiste waarde te schatten. Op de eerste plaats dient hier te worden vermeld: de publicatie van het tweede boek van de *Ideen*, van Husserls college over *Phänomenologische Psychologie*, van de *Krisis*, van de *Phänomenologie der Intersubjectivität*, van de voordracht 'Natur und Geist' in *Vorträge und Aufsätze*, van Husserls programmatisch en omstreden geschrift *Philosophie als strenge Wissenschaft*, en van de colleges over *Ethik*. In het ongepubliceerde werk van Husserl kunnen nog omvangrijker bronnen worden aangeboord: het door I.Kern getranscribeerde college 'Natur und Geist' uit 1927, de door mijzelf getranscribeerde manuscripten over 'Natur und Geist', waaronder het college van 1919, de zgn. excursie in de 'Ethik-Vorlesung 1920', de manuscripten uit de A V en A VI-groep, die deels teruggaan tot de ontstaansgeschiedenis van de *Ideen II*, tenslotte de belangrijke Sankt Märgener manuscripten uit het begin der twintiger jaren en de *Logik*-colleges uit de onmiddellijke omgeving van Husserls *Logos*-artikel. Op deze weg doorheen de geesteswetenschappen is Husserl niet alleen in gesprek gekomen met de neokantianen en de zuidwestduitse school, maar veel belangrijker met het legaat van W. Dilthey, en eerder cursorisch, met studies van Simmel, MÜNSTERBERG, SPRANGER, ROTHACKER, A. STEIN, einde van de twintiger jaren ook met de geschriften van G. Misch. M. Heidegger, F. Kaufmann, L. Landgrebe, E. Stein namen poolshoogte van deze door Husserl begane weg; P. Ricoeur, R. Toulemont, B. Rang, J. Hart, K. Schumann en anderen wijdden belangwekkende studies aan de sociaal-filosofische, ethische en staatsfilosofische implicaties van Husserls weg doorheen de